

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O‘RTA MAXSUS TA‘LIM
VAZIRLIGI**

BUXORO DAVLAT UNIVERSITETI

TABIIY FANLAR FAKULTETI

TUPROQSHUNOSLIK VA GEOGRAFIYA KAFEDRASI

2-2GEO-13 TALABASI

NASULLAYEVA KAMOLA TOMONIDAN BAJARILGAN

REFERAT

Mavzu: Aholi manzilgohlari va ularning shakllanishi

Bajardi: Nasullayeva K.

Buxoro-2016

REJA:

1. Aholi manzilgohlarining shakllanishi va ularningo‘ziga xos xususiyati
2. Qishloq aholi manzilgohlari
3. Shaharlarning tasniflanishi: shahar aglomeratsiyalari, megopolis va megasitilar
4. Shaharlarda ekologik muammolarning vujudga kelishi

Kirish

Mustaqil O‘zbekiston milliy iqtisodiyotini rivojlantirish, uning barcha sohalardagi xavfsizligi va mustaqilligini ta‘minlash, eksport salohiyatini yuksaltirish va jahon hamjamiyatidagi o‘rnini yaxshilab borish ko‘p jihatdan uning ichki geosiyosiy tuzilmasi salohiyatidan har tomonlama foydalanishga bog‘liq. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A. Karimov hozirgi davrda mamlakatimiz oldida turgan ustivor vazifalar qatorida “Jaxon moliyaviy - iqtisodiy inqiroz ko‘pdan beri davom etayotgan ogir bir sharoitda iqtisodiyotimizning yanada barkaror rivojlanishini ta‘minlash, uni diversifikatsiya va modernizatsiya qilish, ishlab chikarishni texnik kayta jihozlash borasidagi ishlarni izchil davom etgirishimiz zarur”, deb ta‘kidlaydi.

Hozirgi vaqtda respublikamizda, xususan qishloq joylar **infratuzilmasini** yaxshilashga katta e‘tibor qaratilmoqda. Bu borada ta‘lim va sog‘liqni saqlash tizimini to‘g‘ri hududiy tashkil etish va rivojlantirish, qishloq aholisini toza ichimlik suvi va tabiiy gaz bilan ta‘minlash kabilar geografik jihatdan o‘rganilishi lozim.

Respublikamiz birinchi Prezidenti I.A.Karimov bu haqda quyidagilarni ta‘kidlagan edi: **“Alohida e‘tibor qaratish lozim bo‘lgan navbatdagi eng muhim ustivor vazifa qishloqda turmush darajasini yuksaltirishga, qishloqlarimiz qiyofasini o‘zgartirishga qaratilgan uzoq muddatli va bir-biri bilan chambarchas bog‘liq keng ko‘lamli chora-tadbirlarni amalga oshirish, ijtimoiy soha va ishlab chiqarish infratuzilmasini rivojlantirishni jadallashtirish, mulkdorning, tadbirkorlik va kichik biznesning maqomi, o‘rni va ahamiyatini tubdan qayta ko‘rib chiqish, fermer xo‘jaliklari rivojini har tomonlama qo‘llab-quvvatlashdan iboratdir”**.¹

¹ Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари.-Т.: “Ўзбекистон”, 2009.-41 б.

Ta'kidlash joizki, garchi aynan 2009 yil-“Qishloq taraqqiyoti va farovonligi yili” deb atalgan bo'lsada, mohiyatan u faqat shu yil uchun emas, balki o'rta va uzoq muddatga mo'ljallangan chora-tadbirlarni qamrab oladi. SHu munosabat bilan mamlakatimizda, jumladan Qoraqalpog'iston Respublikasi va viloyatlarda maxsus dastur ishlab chiqilgan va unda ko'zga tutilgan barcha tashkiliy-huquqiy, ijtimoiy-iqtisodiy yo'nalishlar o'z aksini topgan. SHular negizida bugungi kundagi zamonaviy shaharlarimiz shakllanib rivojlanib bormoqda. Ana shularni inobatga olib, aholining xo'jalik faoliyati bevosita uning joylashgan o'rni bilan bog'liqligiga ahamiyat bergan holda ta'lim tarbiyani tashkil etmog'imiz lozim.

1. Ma'lum bir shaklga ega bo'lgan, aholining hududiy joylanishi aholi manzilgohlari deyiladi. Aholi manzilgohlari aholi geografiyasi fanining muhim kategoriyasi bo'lib, aholining yashayotgan joylarigina bo'lib qolmay, balki moddiy va ma'naviy boyliklari ishlab chiqariladigan va iste'mol etiladigan butun ijtimoiy hayotning asosiy markazlari hisoblanadi. Aholi punktlarini geografik jihatdan o'rganishda va xarakterlashda har bir aholi manzilgohlarida yashaydigan aholining sonini bilish muhim ahamiyatga ega. Chunki aholi manzilgohlari, birinchi navbatda, aholining soniga qarab (bir necha kishi yashaydigan mayday qishloqlarda tortib, to bir necha million kishilik aholi bo'lgan eng yirik shaharlargacha) klassifikatsiyaga ajratiladi.

Aholi manzilgohlarini geografik jihatdan o'rganishda unda yashaydigan aholining umumiy soniga emas, balki uning tartibini, xalq xo'jaligi tarmoqlari bo'yicha taqsimlanishini, shuningdek har bir aholi manzilgohining bajaradigan funksiyasini, mamlakat iqtisodiy va madaniy hayotida tutgan o'rni va ahamiyati, uning boshqa aholi manzilgohlari bilan aloqasi, tabiiy geografik o'rnini analiz qilish muhimdir. Shunday qilib, aholi punktlari aholi yashaydigan joy sifatidagina qiziqtirmasdan, balki ishlab chiqarish, markazlari, xo'jalik markazlari, madaniy – siyosiy markazlar, iqtisodiy aloqalarning asosiy tugunlari sifatida ham qiziqtiradi.

Aholi manzilgohlari birinchi navbatda 2 ta katta tipga ajraladi: Shaharlar va Qishloqlar.

Shahar va qishloq tushunchalarining vujudga kelishi, shaharlarning qishloqlarda ajralib chiqishi jamiyat tarixida ijtimoiy mehnat taqsimotining paydo bo'lishi bilan bog'liqdir. Ijtimoiy mehnat taqsimoti jarayonida xunarmandchilik va savdoning qishloq xo'jaligidan ajralib chiqishi munosabati bilan shahar va qishloq tumanlari bilan shahar va qishloq tushunchalari vujudga kelgan. Hunarmandlar va

savdo bilan shug'illanuvchilar yashaydigan aholi manzilgohlari shaharlar deb ataladi.

Qishloq ho'jalik mehnati bilan shug'ullanuvchilar yashaydigan joylar qishloqlar deb ataladi. Shahar va qishloq tushunchalarining vujudga kelishi dunyoning turli qisimlarida bir vaqtda bo'lgan emas, albatta. Ko'pchilik hollarda shaharlar, asosan, ibtidoiy jamoa tuzumidan quldorlik tuzimiga o'tish davrida vujudga kela boshladi.

Aholi manzilgohlari turli mamlakatlar hududida, ularning ayrim rayonlari bo'yicha taqsimlanishi va to'planishi asosan o'sha mamlakatning xo'jalik geografiyasi bilan belgilanadi. Xo'jalikning hududiy joylashuvi, uning o'ziga xos xususiyatlari har bir rayon uchun aholi manzilgohlari muayyan formalarini vujudga keltiradi.

Professor V.V.Pokshishevskiy aholi manzilgohlarini qo'yidagi 6 ta formasini dunyo bo'yicha keng tarqalgan formalar deb hisoblaydi.

1. Qishloq aholi manzilgohlari yoyilgan (tarqoq) formasi.

Bunda odatda qishloq xo'jaliigi bilan shug'ullanuvchi aholi o'z hovlisi mehnat qilib yashaydi.

Qishloq aholisining tarqoq formasida, odatda, bir yoki bir necha ommadan iborat bo'gan aholi manzilgohlari yashashga hozirgi paytda AQSh ning ayrim rayonlarida keng tarqalgan formolari misol bo'la oladi.

2. Qishloqlar.

Bu formalar qishloq aholisi guruh – guruh bo'lib yashaydi. Ammo bu formada ham qishloqlar qishloq xo'jaligida foydalaniladigan yerlar bo'ylab tarqoq joylashgan bo'ladi. Bu forma dunyoning deyarli barcha qisimlarida tarqalgan bo'ib, qishloq aholisining asosiy yashah formasidir. Qishloqlarning katta kichikligi ekin ekiladigan massivlarning katta kichikligiga, taraqqiy etgan qishloq xo'jalik tarmog'ining ko'p yoki kam mehnat talab qilishga bog'liq.

3. Shaharlar.

Aholi manzilgohlari ijtimoiy mehnat taqsimotining mahsuli sifatida vujudga kelgan asosiy tipi, hozirgi zamonda aholining eng keng tarqalgan yashash formasidir.

Shahar bilan qishloqni bir – biridan ajratib tutadigan asosiy belgi – ularning qishloq xo'jaligida bajaradigan funksiyasidir.

Qishloq doimo qishloq xo'jaligi bilan shug'ullanuvchi aholi yashaydigan manzilgohlar. Shahar esa, mehnat faoliyatining qishloq xo'jaligidan boshqa tarmoqlari bilan shug'ullanuvchi aholi yashaydigan, odatda qishloqlarga nisbatan katta bo'lgan aholi manzilgohlari.

Bizda aholi manzilgohlari shaharlarga aylantirish yoki qishloq holiday saqlab qolishning qonun – qoidalari bor, masalan Rossiyada 1957 yilgacha aholining soni 1000 kishidan kam bo'lmagan, qishloq xo'jaligida ishlovchilarning salmog'I 25 foizdan ortiq bo'lmagan aholi manzilgohlari shaharga aylantirilishi mumkin edi. Shuningdek, aholi manzilgohlari iqtisodiy va madaniy ahamiyati ham e'tiborga olingan. Hozir aholi manzilgohini shaharga aylantirish uchun undagi aholi soni 12 ming kishidan kam bo'masligi, barcha aholining 85 foizi ishchi, xizmatch va ularning oila a'zolaridan iborat bo'lishi kerak.

O'zbekiston aholi manzilgohini shaharga aylantirish uchun undagi aholining soni 7 mingdan bo'lmasligi, aholining 2/3 qismi, ishchi, xizmatchi va ularning oila a'zolaridan iborat bo'lishi kerak. Turli respublikalarda aholi manzilgohlari shaharlarga aylantirish shartlari xilma – xildir. Bu xilma – xillik mahalliy sharoitlar bilan bog'liqdir. Umuman dunyoning turli mamlakatlarida aholi manzilgohlari shahar deb atash va shaharga aylantirish shartlari turlichadri.

AQSh da aholisining soni 2500 kishidan ortiq barcha aholi manzilgohlari shahar qatoriga kiritiladi. Frasiyada aholi soni 2000 kishi, Islandiyada atiga 200 kishi bo'lsa kifoya, shaharga aylantiriladi. Gollandiyada esa aksincha aholi

manzilgohlari shaharga aylantirish uchun u yerda 20000 kishidan ortiq aholi yashashi kerak, Koreyada 40000 kishi va bundan tashqari.

4. Shahar darajasiga etmagan sanoat manzilgohi posyolkalar.

Bunday aholi manzilgohlari ko'proq tog' – kon sanoati bilan bog'liq xolda vujudga keladi. Bunday shaharchalar G. F. Rning Rur sanoati rayonida, yuqori sileziyada (Polshada) Janubiy Afrika Respublikasining oltin va olmos konlari rayonlarida keng tarqalgan. Yog'och tayyorlanadigan yirik rayonlarda ham shunday ishchi shaharchalari bo'ladi. (Konada, Shvetsiya, Finlandiya va boshqa). Ayrim mahsulotlarini qishloq xo'jaligi mahsulotlarini qayta ishlash bilan bog'liq shunday posyolkalar vujudga keladi. Kuba, Braziliya qand zavodlari, Xindiston, Xitoy va Shirilankada choy fabrikalari va boshqa.

5. Ko'makchi xarakterga ega bo'lgan aholi punktlari.

Bunday aholi manzilgohlari aholisining soni kam bo'lib, shaharlarga ham, qishloqlarga ham kiritilmaydi. Vaqt nuqtaiy nazaridan bunday aholi manzilgohlari ijtimoiy va territorial mehnat taqsimoti kuchli taraqqiy etgan keyingi davrlarda vujudga kela boshlagan.

Masalan: sanatoriya, kasalxona, turizim rivojlangan, ilmiy muassaslar joylashga va shahar hamda qishloqlardan tashqarida bo'lgan alohida aholi manzilgohlari yana shunday ko'makchi punktlardir.

6. Ko'chmanchi halqlarning yashash formalari.

Ko'chmanchi halqlarda odatda, doimiy aholi manzilgohlari bo'lmaydi, ular vaqtincha turish uchun alohida joylarda yashaydilar. Ko'chmanchlik qadim davrlarda keng tarqalgan edi. Hozir esa juda kam uchraydi. Turli – xil aholi manzilgohlaribir – biri bilan aloqada bo'lib, turli hududiy tuzilmalarni vujudga keltiradi.

Shuning uchun ham aholi manzilgohlarini geografik jihatdan o'rganganda ularni doimiy aloqada bo'lgan bir butun tizim deb qarash, ularning hududiy mehnat taqsimotidagi o'ninish taxlil qilish maqsadga muvofiqdir.

Qishloq joylar shahar va shaharchalardan tashqaridagi hududlar bo'lib, ularda qishloq xo'jaligida muntazam foydalanadigan erlar hamda doimiy aholi manzilgohlari (punktlari) mavjud bo'lishi kerak. Demak, qishloq joylar geografik kartada areal, maydon ko'rinishida, qishloq aholi punktlari esa ular ichidagi nuqtasimon shakldagi jamiyatning ijtimoiy-hududiy tashkil etish birligi hisoblanadi.

Qishloqlar shaharlarga qaraganda aholi yashash joyining qadimiyroq shaklidir. To'g'ri, qadimda dastlabki aholi manzilgohlari shahar yoki qishloq deb atalmagan. Qishloqlarning vujudga kelishi ijtimoiy mehnat taqsimotida sug'orma dehqonchilik madaniyati rivojlanishi bilan bog'liq bo'lgan. Sug'orma dehqonchilik avvallari tabiiy suv oqimidan foydalangan holda olib borilgan, keyinchalik sug'orish inshootlari (to'g'on, kanal va b.) va vositalari (chig'iriy) asosida rivojlangan. Albatta, bunday inshootlar yoki hozirgi zamon tili bilan aytganda, irrigatsiya infratuzilmalarini yaratish, qo'riqlash va ulardan foydalanish keng jamoatchilik mehnatini, aholini bir joyda va birgalikda yashashini taqozo etgan. SHunday qilib, jamoa (sotsium), kishilarning hududiy birligi, turg'un aholi manzilgohlari paydo bo'lgan. Sug'orma dehqonchilikning chorvachilikdan ajralib chiqishi, shu asosda hunarmandchilik va savdoning rivojlanib borishi natijasida ijtimoiy va hududiy mehnat taqsimotining navbatdagi muhim bosqichi boshlangan. Jamiyat hayotdagi bunday o'zgarishlar qishloqlardan shaharlarning ajralib chiqishiga va rivojlanib borishiga sabab bo'lgan. Aynan shu davrdan boshlab ijtimoiy hayotni hududiy tashkil etilishining ikki shakli, ya'ni qishloqlar va shaharlar vujudga kelgan.

E'tirof etish joizki, shaharlar qishloqlardan ajralib chiqqan, aksincha emas. Binobarin, aytish mumkinki, dastlabki shaharlarning kelib chiqishi qishloqlar bilan

bog‘liq bo‘lgan. SHu bois, Er yuzasining eng qadimiy shaharlari ham aynan YAqin SHarq, hozirgi Isroil, Iordaniya, Suriya mamlakatlari hududida shakllangan.

Qishloq joylar yoki qishloqlar asosan qishloq xo‘jaligi bilan shug‘ullanuvchi aholining hududiy tashkil etish shakli ekan, u mohiyatan geografiya, xususan iqtisodiy va ijtimoiy geografiyaning muhim tadqiqot ob‘ekti hisoblanadi. Ammo e’tirof etish zarurki, qishloqlar bu fan doirasida “omadi kelmagan” yo‘nalish bo‘lib, ular shaharlarga qaraganda juda oz o‘rganilgan. Hatto bunday holat milliy iqtisodiyoti qishloq xo‘jaligi bilan bog‘liq, aholining deyarli yarmi qishloqlarda yashovchi O‘zbekiston Respublikasiga ham taalluqlidir. Buning sababi bir nechta bo‘lishi mumkin. Jumladan, shaharlarning jamiyat hayotida etakchi o‘rin tutishi, yaqin o‘tmishda qishloqlarga ikkinchi darajali munosabat, qishloqlarni asta-sekin shaharlarga aylantirish siyosati, qishloqlarning ko‘p sonliligi va ular bo‘yicha statistik ma’lumotlarning kamligi kabilar qishloq geografiyasiga nisbatan e’tiborsizlikni keltirib chiqargan.

Qishloq joylar qator funksiyalarni (vazifalarni) bajaradi. Masalan, ularning iqtisodiy, ijtimoiy, demografik, ekologik va boshqa funksiyalari mavjud. O‘z navbatida, qishloq xo‘jaligi yoki iqtisodiyoti ham turlicha. Odatda, qishloq xo‘jaligini qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini etishtiruvchi tarmoq sifatida qarashadi. Aslida esa, u ham ancha murakkab tizim bo‘lib, bevosita “tor” ma’nodagi qishloq xo‘jaligidan tashqari qator sohalarni qamrab oladi. SHu nuqtai nazardan qishloq xo‘jaligini jahon xo‘jaligi, xalq (milliy) xo‘jaligi, shahar xo‘jaligi kabi umuman xo‘jalikning (iqtisodiyotning) hududiy tashkil etilishini alohida taksonomik birligi yoki bo‘g‘ini sifatida, keng ma’noda talqin qilish ham zarur.

Qishloq aholi punktlari o‘rganilganda ular, eng avvalo, klassifikatsiyalashtiriladi. Bu jihatdan qishloqlar uch asosiy sinfga bo‘linadi: kichik qishloqlar (aholi soni 1000 kishigacha), o‘rta (1000-3000 kishi) va katta (3000 kishi va undan ortiq) qishloqlar.

Maxsus tadqiqotlarda bu guruhlashtirish yanada aniqroq darajada bajariladi. Bunda, masalan, qishloqlarning katta-kichikligi bo'yicha quyidagi sinflarga ajratish mumkin:

- Mayda qishloqlar-aholi soni 500 kishigacha;
- Kichik qishloqlar-500-1000 kishi;
- O'rta qishloqlar-1000-3000 kishi;
- Katta qishloqlar-3000-5000 kishi;
- Yirik qishloqlar-5000 kishidan ziyod.

Qishloq aholi punktlarining yuqoridagi guruhlariga ajratilishi tasodifiy emas, albatta. Turli bosqichdagi qishloqlar xo'jaligining ixtisoslashuvi va mujassamlashuvi, ularda ta'lim, savdo, sog'liqni saqlash, moliya tizimiga tegishli muassasalar, ishlab chiqarish va ijtimoiy infratuzilma shahobchalari har xil bo'ladi.

Qishloqlarning katta-kichikligi, avval ta'kidlanganidek, ularning qaysi sohaga ixtisoslashuviga bog'liq. O'z navbatida, qishloqlarda aholi sonining ko'p yoki kamligi xizmat ko'rsatish va servis sohasini joylashtirishga ta'sir ko'rsatadi.

Qishloq aholi punktlarini o'rganish ularni kartalashtirish va rayonlashtirishni taqozo etadi. Relefi murakkab bo'lgan hududlarda qishloqlarni balandlik mintaqalari bo'yicha o'rganish muhim ahamiyat kasb etadi. SHuningdek, ularni daryo havzalari, cho'l, voha va vodi, shahar atrofi darajasida tadqiq qilish ham katta geografik ma'noga ega.

Geografik tahlil qishloqlar va qishloq aholisi zichligi, qishloqlar o'rtasidagi o'rtacha masofa va boshqa ko'rsatkichlarni aniqlashni ham talab qiladi. SHu o'rinda ta'kidlash joizki, qishloq tumanlari miqyosida aholi zichligini hisoblash katta aniqlikka ega emas. Bu "brutto" ko'rsatkich ma'muriy tumanning barcha hududlariga taalluqli (aholi yashash yoki yashamasligidan qat'iy nazar, cho'l yoki tog' hududlarni ham qamrab oladi). Binobarin, aholi zichligini qishloq fuqarolar yig'inlari darajasida aniqlash yaxshi natijalar beradi. Bunda zichlik,

ayniqsa, qishloq xo'jaligida foydalanadigan erlarga nisbatan hisoblansa, tahlil yanada chuqurroq va to'g'riroq bo'ladi.

Hozirgi vaqtda respublikamizda, xususan qishloq joylar **infratuzilmasini** yaxshilashga katta e'tibor qaratilmoqda. Bu borada ta'lim va sog'liqni saqlash tizimini to'g'ri hududiy tashkil etish va rivojlantirish, qishloq aholisini toza ichimlik suvi va tabiiy gaz bilan ta'minlash kabilar geografik jihatdan o'rganilishi lozim.

Ijtimoiy geografik holat ko'p jihatdan joylarning **ekologik** xususiyatlariga bog'liq. Geoekologik vaziyat esa aholi salomatligiga ta'sir etuvchi muhim omillardan hisoblanadi. SHu nuqtai nazardan ichimlik suvi, uning fizik-kimyoviy tarkibi, sifati, atmosfera havosi, shamol, ovqatlanish rejimi va ratsioni, joylarning sanitar-gigienik holatlari ham tahlil va tadqiq qilinadi.

Qishloq hududlari ekologiyasi turli ichki va tashqi omillar ta'sirida shakllanadi. Ichki omil asosan, qishloq xo'jaligida har xil ximikatlar, gerbitsid va pestitsidlardan foydalanish, tuproq erroziyasi va sho'rlanishi, chiqindilar, chorva fermalari, tovuq fabrikalari va boshqa mahalliy xususiyatlar bilan bog'lik. Tashqi omil esa chetdan keluvchi iflos havo, suv, transchegaraviy holatlar negizida yuzaga keladi.

Qishloq, odatda, ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotda shaharga nisbatan passiv, zaifroq aholi punkti hisoblanadi. SHaharlarning ko'p funksiyaligi, kattaligi, innovatsiya, investitsiya va infratuzilma salohiyatining kuchliligi, iqtisodiyotining ko'p tarmoqliligi va yuqori darajada rivojlanganligi, aholi yashashi, o'qishi, davolanishi, ishlashi uchun imkoniyatlarning keng ekanligi, ularning ta'sirchanlagi hududiy ijtimoiy-iqtisodiy tizim yoki majmualarda etakchi rol o'ynashini ta'minlab beradi.

3. Shahar va qishloq aholisi tafovutlari – har qanday mamlakat yoki rayonning iqtisodiy geografik jihatdan ta'riflashning asosidir. O'tmishda shahar aholisi ham qishloq xo'jaligi bilan bevosita shug'ullangan. Lekin bizning zamonamizda

aholining shahar va qishloq o'rtasida taqsimlanishi turli darajada rivojlangan davlatlarda industrial yoki agrar rivojlanish xususiyatini baholashda ahamiyat kasb etadi.

Shaharlar sonining o'sishi, shahar aholisi salmog'ining ortishi, shahar turmush tarzining keng joriy etilishi mamlakatning urbanizatsiyalashuvi deyiladi va ijtimoiy demografik jarayonlarga, birinchi navbatda aholi takror barpo bo'lishi, yosh va jins tarkibi, migratsiya xarakteriga va h.k larga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Urbanizatsiya darajasini aniqlashda "shahar" tushunchasi mamlakatda qay tarzda qabul qilinishiga e'tibor berish kerak bo'ladi.

Masalan: Shahar maqomini olish uchun Rossiyada aholi punktida yashovchilar soni 12 ming kishidan oshgan holda ularning 85% i ishchi va xizmatchilar bo'lishi kerak. Daniya, SHvetsiya, Finlandiyada 200 kishilik aholi punkti shahar maqomini oladi.

Hindistonda aholisi 5000 ming kishidan ortiq, zichligi 1 mil² ga ming kishi bo'lgan va erkak aholining 15% i qishloq xo'jaligida band bo'lmagan aholi punkti shahar deb ataladi.

SHahar va qishloq aholisining turli ko'rsatkichlr bo'yicha tafovutlari mamlakatlarning ijtimoiy madaniy va iqtisodiy munosabatlarining tarixiy shakllanishi bilan bog'liqdir.

4. SHaharlar mamlakat va iqtisodiy rayonlar geografiyasida o'rganilishi bilan bir qatorda ular alohida tadqiqot ob'ekti bo'lib ham xizmat qiladi. Bu borada, ya'ni shaharlarni iqtisodiy geografik o'rganish tartibi haqida ilmiy-uslubiy adabiyotlarda ko'pgina taniqli olimlarning ko'rsatmalari mavjud. Albatta, shaharlarni o'rgshanish avvalombor ularning tarixi, kelib chiqishi, genetik xususiyatlarini tahlil qilishdan boshlanadi. Natijada, asosan tarixiy manbalarga tayangan holda, o'rganilayotgan shahar yoki shaharlarning nima uchun aynan shu joyda va o'tmishning aynan shu bosqichida vujudga kelganligi yoritilib beriladi.

SHaharlar ma'lum sabab, omil asosida vujudga keladi. Ularning paydo bo'lishi qulay geografik o'rin bilan bir qatorda turli xil qazilma boyliklarni qazib olish, ilmi-fan, rekraetsiya, savdo-sotiq tarmoqlari, transport kabilarning rivojlanishi bilan bog'liq. SHahar hosil qiluvchi tarmoqlarning eng muhim xususiyati shundaki, ularning ahamiyati, ta'sir doirasi mazkur aholi manzilgohidan chetga chiqadi.

Qadimda shaharlar savdo-sotiq va hunarmandchilik negizida paydo bo'lishgan. Keyinchalik bunga eng ko'p sanoat va transport sababchi bo'lgan. Qazilma boyliklar asosida shakllangan shaharlarni ilmiy adabiyotlarga «resurs shaharlar» deb yuritishadi. Bunday shaharlar, odatda, o'z atrofii, qishloq joylar bilan kam bog'langan bo'ladi.

SHaharlarning aksariyati bizning sharoitimizda, ya'ni dehqonchilik rivojlangan mamlakatlarda, qishloqlar asosida tashkil etiladi, ular muayyan talab darajasiga etganlaridan so'ng qonuniy ravishda bu rasmiy maqomni olishadi. SHaharlarning bunday genetik xususiyatlari urbanizatsiya jarayonining, ayniqsa, qishloq urbanizatsiyasining «sharqona» rivojlanishidan darak beradi.

SHaharlar kelib chiqishiga qarab, «yangi» va «eski» shahar bo'lishi mumkin. Biroq bu tushunchalar nisbiydir. Sababi yaqingacha biz sobiq sho'rolar davrida vujudga kelgan shaharlarning barchasini «yangi shaharlar» guruhiga kiritar edik. Hozir esa yangi shaharlarni mustaqillik davri bilan belgilash tug'riroqdir.

Biroq, aholi manzilgohining yuridik ravishda shahar maqomiga ega bo'lishi uning haqiqiy yangiligini ifodalamaydi. CHunki bunday aholi yashaydigan joylar qadim-qadimdan mavjud. Masalan, CHust shahri so'nggi marta shahar unvonini rasmiy ravishda 70-yillarda oldi, vaholanki uning real tarixi bir necha yuz yilliklarnio'z ichiga oladi. Huddi shunday, G'ijduvon, Pskent, Nurota, Rishton va hokazolar ko'p yillik tarixga ega.

Aslida olganda, yangi shahar deyarli «bo'sh» joyda, yaqinda barpo bo'lgan, arxitektura qurilish, obodonchiligi bilan ajralib turadi. SHu bilan birga echki qishloqning yangi yirik qurilish tufayli o'z qiyofasini tubdan o'zgartirish, aholi

sonini bir necha marta ko‘paytirishi ham uning YAngi shahar deb atalishiga asos bo‘ladi oladi.

SHaxarlarning qaysi sohaga ixtisoslashuvi, ularning bajaradigan vazifasini aniqlash funksional tipologiya doirasida amalga oshiriladi. Bunda bosh mezon qilib shahar aholisining bandlik tarkibi olinadi, ya’ni qaysi sohada mehnat resurslari ko‘proq (mamlakat bo‘yicha o‘rtacha ko‘rsatkichdan yuqori) bo‘lsa, o‘sha yo‘nalish mazkur shaharlarning funksional tipini ifodalab beradi.

Odatda shaharlar quyidagi funksional tiplarga bo‘linadi.

1. Ko‘p funksiyali siyosiy-ma’muriy markazlar, poytaxt shaharlar.
2. Ko‘p funksiyali shaharlar – viloyat markazlari.
3. Ko‘p tarmoqli yirik sanoat markazlari.
4. Asosan bir yoki ikki sanoat tarmog‘iga ixtisoslashgan shaharlar.
5. Transport markazlari.
6. Agroindustrial shaxarlar.
7. Tuman markazlari.
8. Rekreatsiya shaxarlari.
9. Ilmu-fan markazlari, universitet shaharlari va h.k.

Ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanishi va joylashishi, xususan mujassamlashuv natijada turli funksional tip va yiriklikdagi shaharlarning bir joyda g‘uj holda o‘rnashgan shakli vujudga keladiki, ularni ilmiy adabiyotlarda shahar aglomeratsiyasi deb ta’riflashadi. «Aglomeratsiya» so‘zi geologiyadagi «aglomerat» ni eslatadi, ya’ni bir hududda to‘p bo‘lib joylashganlikni anglatadi, iqtisodiyot va ayniqsa G‘arbda shakllangan mintaqaviy iqtisodda esa sanoat aglomeratsiya-sanoat korxonalarini bir nuqtada to‘planganligini bildiruvchi tushuncha mavjud. SHunga mos ravishda aglomeratsion omil va aglomeratsion effekt (samaradorlik) ibarasi ham bor.

Aglomeratsiyaning vujudga kelishi taxminan quyidagi sxemada (tartibda) amalga oshadi. Qulay iqtisodiy geografik o‘rniga ega bo‘lgan shahar asta-sekin yiriklashib boraveradi. Sababi –u o‘ziga barcha YAngi –yangi sanoat korxonalarini,

xizmat ko'rsatish muassasalari, oliy o'quv yurtlari, moliya-bank tashkilotlari va boshqalarni tortaveradi. Bu paytda shaharning tortish kuchi, markazga intiluvchi harakat avjda bo'ladi.

SHaharlarning yoyilib ketishi, qimmatni qishloq xo'jalik erlari hisobidan kengayishi ma'lum darajagacha davom etib boraveradi. Keyinchalik shahar hududining cheksiz kengayishi to'xtab «qoladi», u tog' yoki daryo, davlat chegarasi yoki dengiz kabi to'siqlarga duch keladi, shahar ichida esa uy-joy, transport, ekologiya muammolari keskinlashadi. Natijada o'ziga xos «revolyusion vaziyat» vujudga keladi: yirik shahar muhiti, uning fan-texnika, infrastruktura salohiyati o'ziga Yangi-yangi korxonalar ni jalb qiladi, biroq yuqoridagi qiyinchiliklar buni cheklab qo'yadi. Ana shunday tartibda, yirik shaharga yaqin joyda uni to'ldiruvchi, ixtisoslashgan shahar va shaharchalar vujudga keladi. Bunday «yo'ldosh» shaharlarda markaziy shahar ehtiyojini qondiruvchi yoki unga xizmat qiluvchi ob'ektlar o'rnashadi. SHunday qilib, yirik shaar o'z rasmiy chegarachidan chiqadi, miqdor o'zgarishi sifat o'zgarishiga o'tadi, hududiy mujassamlashuv o'z shaklini o'zgartiradi va shaharlarning hududiy to'plami paydo bo'ladi.

Xulosa

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, aholi manzilgohlari insoniyat taraqqiyotining ilk negizlari bilan bevosita bog'liq. Qishloqlarning vujudga kelishi ijtimoiy mehnat taqsimotida sug'orma dehqonchilik madaniyati rivojlanishi bilan bog'liq bo'lgan. Sug'orma dehqonchilik avvallari tabiiy suv oqimidan foydalangan holda olib borilgan, keyinchalik sug'orish inshootlari (to'g'on, kanal va vositalari (chig'iriy) asosida rivojlangan. Aholi manzilgohlarini geografik jihatdan o'rganishda unda yashaydigan aholining umumiy soniga emas, balki uning tartibini, xalq xo'jaligi tarmoqlari bo'yicha taqsimlanishini, shuningdek har bir aholi manzilgohining bajaradigan funksiyasini, mamlakat iqtisodiy va madaniy hayotida tutgan o'rni va ahamiyati, uning boshqa aholi manzilgohlari bilan aloqasi, tabiiy geografik o'rnini analiz qilish muhimdir. Shunday qilib, aholi punktlari aholi yashaydigan joy sifatidagina qiziqtirmasdan, balki ishlab chiqarish, markazlari, xo'jalik markazlari, madaniy – siyosiy markazlar, iqtisodiy aloqalarning asosiy tugunlari sifatida ham qiziqtiradi.

Bugungi kunda insoniyat hayotida xavf solayotgan aksariyat global (“Issiqxona samarasi”, “Ishqorli yomg'irlar”, “Ozon tuynugi”, “Dunyo okeanidan foydalanish”) muammolar ayniqsa aholi zich yashaydigan shaharlar bilan bog'liq rivojlanmoqda. Ushbu muammolarni oldini olish va yumshatish bugungi kunning dolzarb muammolaridan biri sanaladi. Shuning uchun ta'lim tarbiya jarayonini samarali tashkil qilish, ta'limning amaliy ahamiyatini oshirish lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Karimov I.A. O'zbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo'lida. – Toshkent.: O'zbekiston, 1995. -269 b.
2. Karimov I.A. YAngicha fikrlash va ishlash – davr talabi. – Toshkent.: O'zbekiston, 1997. T.5. -384 b.
3. Karimov I. Biz kelajagimizni o'z qo'limiz bilan quramiz. T.7. –Toshkent.: O'zbekiston, 1999. -393 b.
4. Karimov I.A. Ozod va obod vatan, erkin va farovon hayot – pirovard maqsadimiz. – Toshkent, O'zbekiston, 2000. T.8. -528 b.
5. Borisov V.A. Demografiya. Uchebnik dlya vuzov. M., 1999.
6. Bo'rieva M.R., Tojjeva Z.N. Aholi geografiyasi. T., 2000.
7. Корылов V.A. Geografiya naseleniya. Uchebnoe posobie. M., 1999.
8. Medkov V.M. Demografiya. Uchebnik. M., 2004.
9. Simagin YU.A. Territorialnaya organizatsiya naseleniya. M., 2004.
- 10.Bo'rieva M.R., Egamova D.N. Dunyo aholisi: Rivojlanish jarayonlari.T.: 2008.
11. Q.X.Abdurahmonov, X.X. Abduramanov. Demografiya. O'quv qollanma.- T.: 2010.
- 12.Tojjeva Z.N O'zbekiston aholisi: o'sishi va joylanishi. -T.: 2010.

